

van Italiaanse wetenschappers uit de renaissance en de uit dat land afkomstige gewoonte om de zomer in een buitenhuis door te brengen werden geïntroduceerd in de Zuidelijke Nederlanden. De omvang van het buitenhuizenbezit in de regio Antwerpen wordt aangetoond met kwantitatieve gegevens uit de zestiende eeuw en van de periode 1830-1840.

De bundel bevat tenslotte een bibliografie van de geschiedenis van het wonen in België vanaf de vroege middeleeuwen tot 1940, ondergebracht in zes hoofdrubrieken, waarin 2016 titels zijn opgenomen. In grote lijnen gebruiken de samenstellers dezelfde indeling als die van de bibliografie van de Nederlandse wooncultuur in de bundel *Wonen in het verleden*, maar zij hebben nog een chronologisch onderscheid gemaakt tussen het *ancien régime* en de nieuwste tijd. Een register van auteurs- of stedennamen op deze bibliografie ontbreekt echter.

Th. Wijsenbeek-Olthuis

J. Huck, *Neuss, der Fernhandel und die Hanse*, I, *Neuss bis zum Ende der Hansezeit* (Neuss: Stadtarchiv, 1984, vii+ 191 blz., ISBN 3 922980 08 2), *Idem, II, Der Fernhandel und die Hanse* (*Idem*, 1991, xvi + 420 blz., ISBN 3 922980 09 0).

Een dubbele aanleiding inspireerde de schrijver tot het schrijven van een economische geschiedenis van de stad waarvan hij de archivaris is: de viering van het 2000-jarige jubileum van Neuss en de bij die gelegenheid ter plaatse gehouden 'Hansetag' in 1984. De laatste bepaalde ook de titel van het boek en de afsluiting van het onderzoek aan het eind van de zeventiende eeuw, niet helemaal terecht, want de stad die in de onmiddellijke nabijheid van een aantal vooraanstaande hanzesteden lag was zelf nooit direct betrokken bij het hanzeverbond. Schrijver erkent dit aan het slot van deel II, maar constateert dat die omstandigheid de handel van Neuss niet heeft geschaad. Minder duidelijk is hij omtrent het feit dat deze handel blijkbaar in hoofdzaak een passief karakter had: men kwam er van heren der ter markt of deed de stad aan om er waren over te laden. De stad lag op een plaats die buitengewoon gunstig was voor het oversteken van de Rijn, een kruispunt van veel handelswegen. Tegenover het nabije Keulen wist zij zich vrij goed te handhaven. De Neusser ossenmarkt krijgt ruime aandacht; veel van de aanvoer blijkt uit Noordost-Nederland afkomstig. De ossedrift vanuit Groningen door het Oversticht en Gelderland bewoog zich kennelijk niet alleen in de richting van Den Bosch. In deel I beziet Huck de economie van Neuss vanuit de stad zelf. Op een uitvoerige inleiding over de geschiedenis van de eind twaalfde eeuw tot stad gegroeide nederzetting volgt een gedetailleerd overzicht van de takken van nijverheid en handel die er werden uitgeoefend. Dat het middel-eeuwse archief van Neuss in 1586 grotendeels verloren is gegaan, vormde uiteraard een ernstige moeilijkheid bij het onderzoek. Deel II is ambitieus van opzet: schrijver stelde zich ten doel een compleet inzicht te geven in de buitenlandse betrekkingen van zijn stad: handelsbetrekkingen in de eerste plaats maar daarnaast (of, wanneer die niet waren vast te stellen, alleen:) religieuze verbindingen, eventueel slechts af te leiden uit blijken van verering van de typisch Neusser heilige Quirinus, en ten slotte gegevens over emigratie van Neusser burgers naar elders. Om zijn doel te bereiken ging Huck na welke steden van enig economisch belang aan de handelswegen lagen die naar en van Neuss voerden en trachtte hij per stad vast te stellen wat daarover aan bruikbaar materiaal te vinden was. De behandeling van de steden is systematisch, volgens handelsgebied en daarbinnen per stad, telkens voorafgegaan door een kort overzichtje van de geschiedenis ervan (een krachttoer die niet altijd even goed is geslaagd). Aan de Nederlanden, op de derde plaats na Keulen en de Duitse steden aan de Nederrijn, heeft Huck ongeveer een kwart van dit deel gewijd. Het bevat veel nuttig materiaal maar verschaft geen verrassende inzichten. De Neusser kooplieden hadden hier een actief aandeel in de wijnhandel—overigens wordt niet duidelijk hoe zij zich daarin kwantitatief verhielden tot de kooplieden uit de

Nederlanden — en verder werden op Neusser schepen nogal wat molenstenen en andere natuursteen vervoerd. De Zutphense wijnhandel, die aanzienlijk moet zijn geweest, staat pas na 1500 aantoonbaar in verbinding met Neuss. Uit Harderwijk kwam veel vis op de Neusser markt. (In dit verband is het voor de Duitse lezers jammer dat Huck zijn gedeelte over de handel op Noord-Nederland illustreert met een kaartje waarop de IJsselmeerpolders al zijn ingetekend, al ontbreekt de Afsluitdijk.) Bij veel plaatsen moet de schrijver zich echter beperken tot een: 'handelsbetrekkingen met Neuss konden tot nu toe niet worden aangetoond', of een 'hoewel niet bewijsbaar toch wel waarschijnlijk' of tot vermelding van de ontmoeting van één koopman uit zo'n stad met een koopman uit Neuss op de markt van Deventer. Het gevolgde systeem doet dan rijkelijk geforceerd aan, hoewel we niet hoeven te twifelen aan het bestaan van geregelde relaties van Waal- en IJsselgebied, van Utrecht en van een enkele Hollandse stad met Neuss. Meer geluk had Huck bij zijn onderzoek in Brabant en Vlaanderen. De Neusser kooplieden bezochten hier de jaarmarkten, exporteerden wijn naar Den Bosch (dat zelf vis aan Neuss leverde) en onderhielden geregelde vrachtdiensten op Antwerpen. In het Limburgse Maasgebied waren de connecties met het nabije Roermond en Venlo prominent. Al met al schreef Huck een solide, zaakrijk boek dat tot de kennis van de handel tussen de Nederlanden en het Rijngebied een betrouwbare bijdrage vormt.

Johanna Kossmann-Putto

J. Michman, H. Beem en D. Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede/Antwerpen: Kluwer algemene boeken, Amsterdam: Nederlands-Israëlitisch kerkgenootschap, Amsterdam: Joods historisch museum, 1992, xii + 618 blz., ISBN 90 6117 291 8).

Pinkas Hakehillot (Notulen van de gemeenten). *Encyclopaedia of Jewish communities*, zo luidt de oorspronkelijke en treffende titel van de in 1985 verschenen Hebreeuwse uitgave van het hier gerecenseerde werk. Bij de in het Nederlands vertaalde en aanmerkelijk uitgebreide versie van dit werk luidt het tweede deel van de titel *Geschiedenis van de joodse gemeenschappen in Nederland*. Waarbij mijns inziens de Hebreeuwse titel de inhoud meer recht doet dan de Nederlandse.

De voorgeschiedenis van dit werk gaat terug tot 1960. In dat jaar werd door *Yad Vashem*, het instituut dat zich richt op de herdenking van de *shoah*, het besluit genomen om een serie boeken te publiceren met artikelen over alle joodse gemeenten in de door de Duitsers bezette gebieden tijdens de tweede wereldoorlog. Dit ter herdenking en als monument voor de slachtoffers uit die gemeenschappen. Directeur van *Yad Vashem* was sinds 1957 de oorspronkelijk uit Nederland afkomstige Jozef Michman, tevens oprichter en voorzitter van het *Institute for research on Dutch Jewry* in Jeruzalem. Michman vond de uit Leeuwarden afkomstige Hartog Beem (1892-1987) bereid om het deel over Nederland voor zijn rekening te nemen. Beem geldt als een van de grootste kenners van de geschiedenis van de joodse gemeenten buiten Amsterdam en heeft hierover meerdere studies gepubliceerd. Het enige voorbehoud dat hij maakte was om niet het artikel over Amsterdam te hoeven schrijven. Michman besloot daarop dit artikel zelf voor zijn rekening te nemen. Hij kon zich hier echter eerst na zijn pensionering in 1977 voor vrij maken. De door Hartog Beem ingeleverde artikelen werden later aangevuld en uitgebreid door Jozef Michmans zoon Dan en Victor Brilleman. Hun werk moet in dit geheel niet onderschat worden. De artikelen over de joodse gemeenten in de provincie Groningen bijvoorbeeld zijn sterk uitgebreid in vergelijking met de concepten van Beem. Tijdens de voorbereidende werkzaamheden kwamen de schrijvers tot de conclusie dat Amsterdam zo'n centrale positie in de geschiedenis van de joden in Nederland heeft ingenomen, dat dit een aparte behandeling rechtvaardigde.